

**Tanıklarıyla
Harezmi-Kıpcak Türkçesinde
Atasözleri ve Deyimler**

Yazar
Dr. Yařar Tokay

ISBN: 978-605-2233-43-6

1. Baskı
Nisan, 2019 / Ankara
100 Adet

Grafiker®
Yayınları
Yayın No: 309
Web: grafikeryayin.com

**Kapak, Sayfa Tasarımı,
Baskı ve Cilt**

Grafiker®
Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Őti.
1. Cadde 1396. Sokak No: 6
06520 (Ođuzlar Mahallesi)
Balgat-ANKARA
Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx
Faks : 0 312. 284 37 27
E-mail : grafikergrafiker.com.tr
Web : grafikergrafiker.com.tr

*Yaşam kaynaklarım, eşim Pelin ve
oğlum İnal Kağan'a...*

İÇİNDEKİLER

SÖZ BAŞI.....	15
---------------	----

1. BÖLÜM GİRİŞ

1. GİRİŞ.....	17
1.1. Konu ve Kapsam.....	17
1.1.1. Atasözünün Tanımı ve Özellikleri.....	18
1.1.2. Deyimin Tanımı ve Özellikleri.....	19
1.2. Amaç.....	23
1.3. Yöntem.....	24
1.4. Taranan Metinler.....	26
1.4.1. Harezmi Türkçesiyle Yazılmış Metinler.....	26
1.4.1.1. Altınordu Yarlık ve Bitigleri.....	27
1.4.1.2. Cevâhirü'l-Esrâr.....	27
1.4.1.3. Hilyetü'l-İnsân Halbetü'l-Beyân.....	27
1.4.1.4. Husrev u Şîrîn.....	27
1.4.1.5. Keşfü'l-Huda.....	27
1.4.1.6. Kıyasü'l-Enbiyâ.....	28
1.4.1.7. Kur'an Tercümesi.....	28
1.4.1.8. Mirâc-nâme.....	28
1.4.1.9. Muhabbet-nâme.....	28
1.4.1.10. Muinü'l-Mürîd.....	28
1.4.1.12. Mukaddimetü'l-Edeb.....	28
1.4.1.12. Nehcü'l-Ferâdis.....	28
1.4.2. Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış Metinler.....	28
1.4.2.1. Baytaratü'l-Vazih.....	29
1.4.2.2. Bülğatü'l-Müştak fi'l-Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak.....	29
1.4.2.3. Codex Cumanicus.....	29
1.4.2.4. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.....	29
1.4.2.5. El-Kavaninü'l-Külliyeye li Zabtü'l-Lugati't-Türkiyye.....	30
1.4.2.6. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiyye.....	30
1.4.2.7. İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin.....	30
1.4.2.8. Kitab fi İlmi'n-Nüşşâb.....	30

1.4.2.9. Kitāb fi'l-Fıkh.....	30
1.4.2.10. Kitāb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.....	30
1.4.2.11. Kitāb-ı Mukaddime-i Tercüme-i Ebu'l-Leysi's- Semerkandî.....	30
1.4.2.12. Kitāb-ı Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbadât.....	30
1.4.2.13. Kitābu fi'l-Fıkh bi't-Lisanü'l-Türkî.....	30
1.4.2.14. Kitābu Gülistān bi't-Türkî.....	30
1.4.2.15. Kitābü'l-Ef'āl.....	31
1.4.2.16. Kitābü'l-Hayl.....	31
1.4.2.17. Kitābü'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk.....	31
1.4.2.18. Münyetü'l-Guzat.....	31
1.4.2.19. Resüli Sözlüğü.....	31
1.5. Konu Üzerinde Yapılan Başlıca Araştırmalar.....	31
1.6. İşaretler ve Kısaltmalar.....	35
1.7. Kaynaklar.....	36
1.7.1. Taranan Metinlerin Kaynakları.....	36
1.7.2. Genel Kaynaklar.....	44

2. BÖLÜM

HAREZM-KIPÇAK TÜRKÇESİNDE ATASÖZLERİ

2. ATASÖZLERİ.....	57
--------------------	----

3. BÖLÜM

HAREZM-KIPÇAK TÜRKÇESİNDE DEYİMLER

3. DEYİMLER.....	103
------------------	-----

4. BÖLÜM

DEĞERLENDİRME VE SONUÇ

4. Değerlendirme ve Sonuç.....	481
4.1. Atasözlerinin Genel Değerlendirmesi ve Sonuçlar.....	481
4.2. Deyimlerin Genel Değerlendirmesi ve Sonuçlar.....	483

5. BÖLÜM

DİZİNLER

5.1. Atasözleri-Eser Dizini.....	497
5.1.1. Codex Cumanicus.....	497
5.1.2. Husrev u Şirin.....	497

5.1.3. İrşādü'l-Mülük ve's-Selâtin.....	499
5.1.4. Kısâsü'l-Enbiyâ.....	499
5.1.5. Kitâb fi'l-Fıkh.....	500
5.1.6. Kitâbu Gülistân bi't-Türkî (Gülistân Tercümesi).....	500
5.1.7. Muhabbet-nâme.....	505
5.1.8. Muinü'l-Mürid.....	505
5.1.9. Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbādât.....	505
5.1.10. Münyetü'l-Guzât.....	505
5.2. Atasözlerinin Kavramsal Dizini.....	506
5.2.1. Acelecilik.....	506
5.2.2. Acizlik/Acziyet.....	506
5.2.3. Açgözlülük.....	506
5.2.4. Açlık/Susuzluk.....	506
5.2.5. Adalet.....	506
5.2.6. Ahmaklık/Alışçalık.....	507
5.2.7. Akıl/Mantık/Bilgi/Bilgelik.....	507
5.2.8. Alışkanlık.....	507
5.2.9. Anne-Baba.....	507
5.2.10. Aşırılık/Ölçsüzlük.....	508
5.2.11. Aşk/Sevgi.....	508
5.2.12. Av.....	508
5.2.13. Azlık/Çokluk.....	508
5.2.14. Birlik/Berberlik.....	508
5.2.15. Cehalet.....	508
5.2.16. Cimrilik.....	509
5.2.17. Cömertlik.....	509
5.2.18. Çirkinlik.....	509
5.2.19. Dedikodu.....	509
5.2.20. Denklik/Eşitlik.....	509
5.2.21. Dert/Sıkıntı.....	509
5.2.22. Dikkat.....	509
5.2.23. Dostluk.....	509
5.2.24. Düşmanlık.....	509
5.2.25. Edep/Edepsizlik.....	510
5.2.26. Emek/Çaba.....	510
5.2.27. Erdem/Fazilet.....	510
5.2.28. Etkisizlik.....	510
5.2.29. Eziyet.....	511

5.2.30. Fayda/Yarar	511
5.2.31. Fitne/Fesat	511
5.2.32. Gençlik	511
5.2.33. Görünüş	511
5.2.34. Gurur/Onur	511
5.2.35. Güç/Kuvvet	511
5.2.36. Günah	512
5.2.37. Güven/İtimat	512
5.2.38. Güzellik/Hoşluk	512
5.2.39. Hastalık/Sağlık	512
5.2.40. Hata/Yanlış	512
5.2.41. Hatırlama/Unutmama	512
5.2.42. Hile/Sahtekârlık	512
5.2.43. İmkânsızlık	512
5.2.44. İsyân	513
5.2.45. İş	513
5.2.46. İtaat	513
5.2.47. Hizmet/Kulluk	513
5.2.48. Kaygı	513
5.2.49. Kıskançlık	513
5.2.50. Kıymet/Değer	513
5.2.51. Kibir	514
5.2.52. Konuşma	514
5.2.53. Korku/Korkusuzluk	514
5.2.54. Kötülük	514
5.2.55. Ölüm	514
5.2.56. Pişmanlık	514
5.2.57. Rahatlık/Ferahlık	515
5.2.58. Sabır/Tahammül	515
5.2.59. Savurganlık	515
5.2.60. Sükûnet	515
5.2.61. Süreklilik/İstikrar	515
5.2.62. Şansızlık/Talihsizlik	515
5.2.63. Şeref/Namus	515
5.2.64. Tedbir	516
5.2.65. Tekrar	516
5.2.66. Terbiye	516
5.2.67. Vefa/Vefasızlık	516

5.2.68. Yalan.....	516
5.2.69. Yalnızlık.....	516
5.2.70. Yaşlılık.....	516
5.2.71. Yiğitlik/Cesaret.....	516
5.2.72. Yönetme/Hükmetme.....	516
5.2.73. Zaman/Zamanlama.....	516
5.2.74. Zarar/Ziyan.....	517
5.2.75. Zenginlik.....	517
5.2.76. Zorbalık.....	517
5.3. Harezmi Türkçesi Deyimleri Dizini.....	518
5.4. Kıpçak Türkçesi Deyimleri Dizini.....	536
5.5. Deyimler-Eser Dizini.....	550
5.5.1. Altınordu Yarlık ve Bitigleri.....	550
5.5.2. Baytaratü'l-Vazih.....	550
5.5.3. Bülgatü'l-Müştak fi'l-Lugati't-Türk ve'l-Kıpçak.....	550
5.5.4. Cevâhirü'l-Esrâr.....	550
5.5.5. Codex Cumanicus.....	550
5.5.6. Ed-Dürretü'l-Mudiyye fi'l-Lugati't-Türkiye.....	551
5.5.8. El-Kavaninü'l-Külliyeye li Zabti'l-Lugati't-Türkiye.....	551
5.5.8. Et-Tuhfetü'z-Zekiyye fi'l-Lugati't-Türkiye.....	551
5.5.9. Hilvetü'l-İnsân Halbetü'l-Beyân.....	552
5.5.10. Husrav u Şîrîn.....	552
5.5.11. İrşâdü'l-Mülük ve's-Selâtin.....	557
5.5.12. Keşfü'l-Hüda.....	559
5.5.13. Kısasü'l-Enbiya.....	561
5.5.14. Kitab fi İlmi'n-Nüşşâb.....	566
5.5.15. Kitâb fi'l-Fıkh.....	566
5.5.16. Kitâb-ı Mecmu-ı Tercüman-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî.....	566
5.5.17. Kitâb-ı Mukaddimetü'l-Gaznevî fi'l-İbadât.....	566
5.5.18. Kitâb-ı Mukaddime-i Tercüme-i Ebu'l-Leysi's-Semerkindî.....	567
5.5.19. Kitâbu fi'l-Fıkh bi't-Lisânü't-Türkî.....	567
5.5.20. Kitâbu Gülistân bi't-Türkî.....	568
5.5.21. Kitâbü'l-Ef'âl.....	573
5.5.22. Kitâbü'l-Hayl.....	576
5.5.23. Kitâbü'l-İdrâk li-Lisâni'l-Etrâk.....	576
5.5.24. Kur'an Tercümesi.....	576

5.5.25. Mirâc-nâme.....	579
5.5.26. Muhabbet-nâme.....	579
5.5.27. Mu'inü'l-Mürîd.....	580
5.5.28. Mukaddimetü'l-Edeb.....	580
5.5.29. Münyetü'l-Guzat.....	581
5.5.30. Nehcü'l-Feradis.....	582
5.5.31. Resûlî Sözlüğü.....	586
5.5.32. Şerhü'l-Menar.....	586
5.6. Deyimlerin Kurucu Adlar Dizini.....	587
5.7. Deyimlerin Kurucu Fiiller Dizini.....	644
5.8. Deyimlerin Kavramsal Dizini.....	678
5.8.1. Açgözlülük.....	678
5.8.2. Ad/Nam/Unvan.....	678
5.8.3. Adalet.....	678
5.8.4. Affetme.....	678
5.8.5. Akılsızlık/Kabalık.....	678
5.8.6. Alışkanlık.....	679
5.8.7. Alçakgönüllülük.....	679
5.8.8. Alkış.....	679
5.8.9. Amaç/Hedef.....	679
5.8.10. Anne-Baba.....	679
5.8.11. Aşk/Sevgi.....	679
5.8.12. Aşk Acısı.....	680
5.8.13. Avarelik.....	680
5.8.14. Ayrıntı/Detay.....	680
5.8.15. Azlık/Çokluk.....	680
5.8.16. Bağırma/Ötme.....	680
5.8.17. Bakış.....	681
5.8.18. Barış.....	681
5.8.19. Beceri/Uzluk.....	681
5.8.20. Bilgin/Âlim.....	681
5.8.21. Bilinç/Düşünce.....	681
5.8.22. Cesaret.....	682
5.8.23. Cimrilik.....	682
5.8.24. Cinsellik.....	682
5.8.25. Cömertlik.....	682
5.8.26. Çaba.....	683

5.8.27. Çaresizlik	683
5.8.28. Dedikodu	683
5.8.29. Dinleme/İşitme	683
5.8.30. Doğa	683
5.8.31. Doğum	684
5.8.32. Dostluk	684
5.8.33. Dua	684
5.8.34. Düşmanlık	684
5.8.35. Endişe/Kaygı	685
5.8.36. Evlilik/Bekârlık	685
5.8.37. Eziyet	685
5.8.38. Fayda/Yarar	685
5.8.39. Fırsat	685
5.8.40. Fitne/Fesat	685
5.8.41. Gelenek/Töre	686
5.8.42. Gençlik	686
5.8.43. Gizlilik	686
5.8.44. Günah	686
5.8.45. Güven	686
5.8.46. Güzellik/Hoşluk	687
5.8.47. Hakaret/Küfür	688
5.8.48. Hastalık	688
5.8.49. Hata/Ayıp/Kusur	688
5.8.50. Hatırlama	689
5.8.51. Hız/Sürat	689
5.8.52. Hizmet	689
5.8.53. Hüküm/Karar	689
5.8.54. İssizlik	689
5.8.55. İnanç/İman	689
5.8.56. İntikam	690
5.8.57. İnziva	690
5.8.58. İstek/Arzu	691
5.8.59. İsyân	691
5.8.60. İş	691
5.8.61. İtaat	691
5.8.62. İzin	692
5.8.63. Kefillik	692
5.8.64. Kılavuzluk	692

5.8.65. Kıymet/Değer	692
5.8.66. Kibir	692
5.8.67. Kin	692
5.8.68. Konuk/Misafir	692
5.8.69. Konuşma	693
5.8.70. Korku/Ürkme	694
5.8.71. Kötüleşme	694
5.8.72. Kurtulma	694
5.8.73. Kuvvet/Güç	695
5.8.74. Liderlik	695
5.8.75. Maneviyat	695
5.8.76. Memnuniyetsizlik	695
5.8.77. Namaz	695
5.8.78. Nasihat/Öğüt	695
5.8.79. Nasip/Kısmet	696
5.8.80. Nefis/İrade	696
5.8.81. Oruç	696
5.8.82. Öfke	696
5.8.83. Ölçülülük/Aşırılık	696
5.8.84. Ölüm	696
5.8.85. Özlem/Hasret	698
5.8.86. Perişanlık	698
5.8.87. Pişmanlık	699
5.8.88. Rastlantı/Tesadüf	699
5.8.89. Renk	699
5.8.90. Sabır	699
5.8.91. Sıfık/Temizlik	699
5.8.92. Saldırganlık	699
5.8.93. Samimiyet	699
5.8.94. Sarhoşluk	699
5.8.95. Savaş/Kavga/Dövüş	700
5.8.96. Saygı/İtibar	700
5.8.97. Sevap	701
5.8.98. Sevinç/Neşe/Mutluluk	701
5.8.99. Seyahat/Yolculuk	701
5.8.100. Sihir/Büyü/Fal	702
5.8.101. Somurtkanlık	702
5.8.102. Son/Nihayet	702

5.8.103. Sükûnet.....	702
5.8.104. Süreklilik.....	702
5.8.105. Süs/Ziynet.....	702
5.8.106. Şahitlik.....	702
5.8.107. Şaşkınlık.....	703
5.8.108. Şüphe.....	703
5.8.109. Tecrübe/Deneyim.....	703
5.8.110. Terbiye/Edep.....	703
5.8.111. Ticaret.....	703
5.8.112. Tövbe.....	703
5.8.113. Tuvalet.....	704
5.8.114. Tuzak.....	704
5.8.115. Umut/Umutsuzluk.....	704
5.8.116. Utanç/Utanma.....	704
5.8.117. Uyanıklık.....	704
5.8.118. Uyku.....	704
5.8.119. Üzüntü/Keder.....	704
5.8.120. Vazgeçme/Terk Etme/Kaybetme.....	705
5.8.121. Vebal.....	705
5.8.122. Vefa.....	705
5.8.123. Yalan/Yalancılık.....	706
5.8.124. Yalvarma/Yakarma.....	706
5.8.125. Yanıt/Cevap.....	706
5.8.126. Yardım.....	706
5.8.127. Yaşam/Hayat.....	706
5.8.128. Yaşlılık.....	707
5.8.129. Yazı.....	707
5.8.130. Yemek.....	707
5.8.131. Yemin/Söz.....	707
5.8.132. Yoksul/Fakir.....	708
5.8.133. Yönetme/Hükmetme.....	708
5.8.134. Zaman.....	708
5.8.135. Zarar/Ziyan.....	708
5.8.136. Zorbalık.....	708
5.8.137. Zorluk.....	708

SÖZ BAŞI

Türkçenin ilk yazılı metinleri olan eski Türk yazıtlarından itibaren atasözü ve deyimler kullanılmamıştır. Türkçenin yazıtlar devresindeki atasözleri ve deyimler müstakil araştırmalar yapacak kadar fazla sayıda olmasa da Uygurcadan itibaren gerek metin sayısının artması gerekse Türklerin kültür çevrelerindeki değişiklikler metinlerin içerik özelliklerinin değişmesine ve üslup özelliği olarak atasözleri ve deyimlerin daha sık başvurulan bir unsur olarak kullanılmasını beraberinde getirmiştir. Karahanlı Devleti'nin kurulmasıyla beraber Türklerin İslamî devreye girmeleri, telif olarak yazılan ya da başka dillerden tercüme edilen eserlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu dönemde Türk edebiyatının ilk mesnevisi Kutadgu Bilig, ilk ansikloedik sözlüğü Divanü Lugati't-Türk ve ilk Kur'an tercümeleri ortaya çıkmış, atasözleri ve deyimler konusundaki malzemeler farklı bir boyut kazanmıştır. Kaşgarlı Mahmud'un Divanü Lugati't-Türk'te (bundan sonra DLT) *sav* terimiyle ifade ettiği yaklaşık 300 atasözü, eserde kendisine yer bulmuştur. Dolayısıyla DLT, içerdiği atasözleriyle bu konuda ilk derli toplu kaynak olarak dikkat çeker. Buna karşın DLT'de çok fazla deyim örneği görülmez. Karahanlı Türkçesinde yazılan eserler içerisinde barındırdığı deyimler dikkate alınarak en önemli edebî eserin Kutadgu Bilig (bundan sonra KB) olduğunu söylemek yanlış olmaz. Hacim olarak diğer eserlerden daha ön planda olan KB, taşıdığı üslup özelliği ve kurgusuyla da oldukça dikkat çeker. Karahanlı Türkçesindeki deyimler üzerinde yapılan çalışmalarda KB'nin deyim sayısı bakımından ilk sırada olduğu tespit edilmiştir. Türkçenin, yukarıda kısaca anlatmaya çalıştığımız, bu ilk üç dönemi hakkında atasözleri ve deyim konuları çeşitli araştırmacılarca işlenmiştir. Ancak bu konuda en önemli ve kapsayıcı çalışma Serkan Şen'in *Eski Türkçenin Deyim Varlığı* (2017) başlıklı incelemesidir.

Kitabımızın konusunu teşkil eden ve Türkçenin orta zamandaki dönemleri olan Harezmi-Kıpçak Türkçesinin atasözü ve deyim varlığını ele alan geniş çaplı bir çalışma olmadığı için, atasözleri ve deyim araştırmalarına katkı olması düşüncesiyle bu dönemlerle ilgili bir inceleme yapılmaya çalışılmıştır. Harezmi-Kıpçak Türkçesi, genel olarak, Karahanlı ve Çağatay Türkçeleri arasında bir geçiş dönemi olarak kabul

edilir. Buna karşın içerdiği gramatikal ve morfolojik özellikler Türk dili tarihinin seyrini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır. Türkoloji çalışmalarında bu dönemle ilgili çalışmaların gramer-morfoloji ağırlıklı olması bu dönemde yazılan eserlerin sözcük anlambilimine dâhil olan konularının geri planda kalmasına sebep olmuştur. Bu çalışmadaki amaçlardan biri de geri planda kalan anlam üst yapısını, bağlam içinde sözcüklerin kazandıkları anlamların nasıl bir üslup özelliği olarak kullanıldığını ve bir araya gelen farklı sözlük birimlerin kalıplaşarak nasıl atasözü ve deyim haline geldiklerini ortaya koymaktır.

Kitap beş ana bölümden oluşmaktadır. “**Giriş**”, bölümü, çalışmanın konusunu, kapsamını, yöntemini, taranan metinlerin kısaca tanıtımını ve kullanılan metotların uygulamasını anlatmaktadır. “**Atasözleri**” bölümünde, eserlerden tespit edilen veriler, mensur ise değiştirilmemiş; manzum ise kurallı-düz cümleye çevrilerek alfabetik olarak sıralanmış ve atasözlerinin Türkiye Türkçesi karşılıkları ile tanıklandığı metin örnek olarak eklenmiştir. Üçüncü bölüm olan “**Deyimler**”, çalışmanın en kapsamlı bölümü olarak hazırlanmıştır. Bu bölümde 3443 deyim alfabetik olarak sıralanmış ve Türkiye Türkçesine aktarılarak mecazî ve metaforik karşılıkları gösterilmiştir. Bunun yanında, bütün deyimler en az bir en çok yirmi iki cümle örneğiyle tanıklanmıştır. “**Değerlendirme ve Sonuç**” bölümünde elde edilen veriler, hem atasözü hem de deyimlerin tespit edilen yapısal ve kavramsal özellikleri tablolar ve grafiklerle maddeler halinde sıralanmıştır. Çalışmanın son bölümü olan “**Dizinler**” kısmı ise mümkün olduğunca geniş tutularak bundan sonra yapılacak çalışmalara kolaylık sağlanması amaçlanmıştır. Bu bölümde hangi eserde hangi atasözü ve deyimlerin kullanıldığı, kayıt altına alınan bu atasözü ve deyimlerin hangi anlam dairesinde yer aldığı ayrıntısıyla gösterilmiştir. Bununla birlikte özellikle deyimlerde kullanılan adlar ve fiiller tek tek tasnif edilmiştir.

Bu vesileyle, beni, tarihî Türk yazı dillerinde sözcük anlambilimi konusuna yönlendiren ve düşünceleriyle ufkumu aydınlatan hocam Prof. Dr. Funda Toprak’a, manevî desteğiyle heyecanımıza ortak olan hocam Prof. Dr. Faruk Toprak’a, konuyla ilgili kıymetli düşüncelerini benimle paylaşan hocam Doç. Dr. Akartürk Karahan’a, kitabın basım aşamasındaki yönlendirmeleri ve destekleri için hocam Doç. Dr. Münire Kevser Baş’a, çalışmanın taslağını oluşturmamda yardımcı olan hocam Doç. Dr. Mustafa Arslan’a, ulaşamadığım bazı kaynakların temin için büyük çaba gösteren hocam Doç. Dr. Seyfullah Yıldırım’a ve konuyla ilgili sürekli fikir alışverişinde bulunduğumuz dostum Arş. Gör. Nurdan Besli’ye teşekkür etmeyi bir borç bilirim.